

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(повне найменування вищого навчального закладу)

Історичний факультет
(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра археології та етнології України
(повна назва кафедри)

Дипломна робота

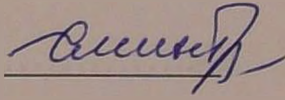
спеціаліста

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: «Неандертальці України: особливості технології та
життєзабезпечення»

«Neanderthals of Ukraine: technology features and life support»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Шумейко Роман Валерійович

Керівник д.і.н., проф. Сминтина О. В.

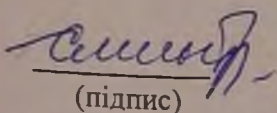
Рецензент к.і.н., доц. Ковальський С. В.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ 8 від 10 травня 2017 р.

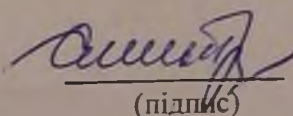
Захищено на засіданні ЕК № 1
протокол № 11 від 29 травня 2017 р.
Оцінка визначено 1 А 192.
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2017

ш/к 440 506

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерельна база та історія дослідження середнього палеоліту України.....	7
Розділ 2. Крем'яні індустрії середнього палеоліту України	19
2.1. Крем'яні індустрії в Західній Україні та на Поділлі.....	20
2.1.1. Подністров'я.....	20
2.1.2. Закарпаття.....	24
2.2. Крем'яні індустрії на Поліссі та в Подніпров'ї.	26
2.2.1. Полісся.....	26
2.2.2. Подніпров'я.....	26
2.3. Крем'яні індустрії на Донбасі та в Приазов'ї.....	27
2.4. Крем'яні індустрії в Криму.....	28
2.4.1. Аккайська індустрія.....	29
2.4.2. Киїккобінська індустрія.....	32
2.4.3. Старосільська індустрія.....	37
2.4.4. Кабазійська індустрія.....	40
Розділ 3. Система життєзабезпечення неандертальців	44
3.1. Кременеві ресурси.....	44
3.2. Фауністичні ресурси.....	47
3.2. Функціональна варіабельність.....	49
Розділ 4. Перехід від середнього до верхнього палеоліту.....	57
Висновки.....	65
Список джерел та літератури.....	72

ВСТУП

За більш ніж столітню історію археологічного дослідження України були запропоновані ряд концепцій, інтерпретуючих еволюцію, хронологію, техніко-типологічну варіабельність індустрій і зміни навколишньої природи. Всі концепції палеоліту України носили виражений еволюціоністичний характер, разом з тим, істотно розрізнялася широтою і глибиною аналізу і хронологічного охоплення матеріалу. Найбільш всього пощастило середньому (мустьєрській епосі) та верхньому палеоліту.

Актуальність роботи визначається великим археологічним потенціалом України, її унікальним географічним положенням, оскільки дана територія являло собою місце сполучення крем'яних індустрій давньої людяності. Також дослідження забезпечує вирішенню важливих питань, щодо деяких аспектів походження людини та унікальності неандертальців у певному місці, у певний час. Дана робота є актуальною як науково, так і забезпечує суспільний інтерес.

Мета роботи полягає у з'ясуванні особливостей техніко-типологічної варіабельності та способу життєзабезпечення неандертальців в Україні. Для розкриття поставленої мети ми визначили такі завдання:

- висвітлити історію дослідження палеоліту в Україні;
- простежити зміни технологій та їх особливостей;
- охарактеризувати типи індустрій в місцях локального розташування стоянок в різних регіонах України;
- визначити природне середовище неандертальців та їх вміння пристосовуватися до нього для подальшого існування;
- виділити функціональну варіабельність неандертальського населення Криму;
- визначити хронологічні рамки перехідного етапу між середнім та верхнім палеолітом;

- висвітлити проблему останніх неандертальців в Україні.

Об'єкт дослідження: вид первісної людини *Homo neanderthalensis*.

Предметом дослідження: технологічні особливості індустрії та культура життєзабезпечення неандертальців на території України.

Для виділення хронології проживання неандертальців в Україні своєрідними реперами послужили ряд подій. Хронологічні рамки котрих були встановлені радіометричними датами і біостратиграфічними визначаннями. Перший період (ранній) охоплює час від останнього інтергляціала Моерсхоофрд і пов'язаним з майже цілковитим домінуванням мікоксських індустрій на території України. Другий період (середній) співпадає з існуванням мікоксських та західнокримських індустрій і датується часом інтерстадіала Хенгело і стадіала, що передували йому. Третій період (пізній) відображає існування ранніх верхньопалеолітичних оріньякської і східноселетської індустрій з середньо палеолітичними мікоксськими і західнокримськими комплексами. Загалом, **хронологічні межі** дослідження охоплюють майже 100 тисяч років, від 120/110 до 29/28 тис. років тому і імовірно асоційовані з неандертальцями.

Територіальні межі роботи охоплює всю сучасну територію України.

Досягнення мети та вирішення завдань запропонованої праці можливе тільки за умов застосування комплексної методики. Для аналізу і інтерпретації джерел були використані типологічний, стратиграфічний, трасологічний, технологічний, індуктивний, статистичний, класифікаційний, картографічний методи.

Джерельну базу даної роботи складають археологічні дані розвідок та розкопок гроту Киїк-Коби в 1924 р. (Г. А. Бонч-Осьмолловський), стоянки Кодак (Т. Т. Теслею) в 1934-1935 рр., стоянки Лука Врублевецька в 1946-1950 рр. (П. Й. Борисковський, С. М. Бібіков), стоянки Білокузьминівка в 1960-ті рр. (Д. С. Цвейбель), стоянки Старосілля в 1950-х рр. (О. О. Формозов), Східного Криму та південно-східну Україну в 1970-80-х рр. (Ю. Г. Колосов та О. В. Колесник),

дані палеонтології на основі результатів опрацювання фауністичних колекцій археологічних пам'яток Киїк-Коби, Лука-Врублевецька, Старосілля, Заскальна V і VI, Кабазі II, Великий Глибочок, а також дані природничих й точних наук, які дозволили уточнити датування окремих пам'яток.

В даному дослідженні спираюся на таку **історіографію**: Анисюткин Н. К. Мустьерская эпоха на Юго-Западе Русской равнины [4]; Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения Крымского палеолита [13]; Вишняцкий Л. Б. "Верхнепалеолитическая революция": география, хронология, причины [19]; Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы [26]; Колесник А. В. Средний палеолит Донбасса [41]; Колосов Ю. Г. Аккайская мустьерская культура [42]; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма [53]; Кухарчук Ю. В. Ранний палеолит Украинского Полесья [58]; Матюхин А. Е. Орудия раннего палеолита [62]; Ситник О. С. Середній палеоліт Поділля [80]; Смирнов Ю. А. Мустьерские погребения Евразии. Возникновение погребальной практики и основы тафологии [81]; Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины [87]; Степанчук В. Н. Средний палеолит Крыма. Индустриальные традиции вюрмского времени: многообразие проявлений, возможные причины variability [89]; Чабай В. П., Демиденко Ю. Э., Евтушенко А. И. Палеолит Крыма: Методы исследований и концептуальные подходы [102]; Чабай В. П. Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая variability, восточно-европейский контекст [104]; Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья [109].

Відповідно до поставлених завдань **структура** роботи складається з вступу, чотирьох розділів, висновків та списку джерел та літератури. У першому розділі висвітлюється історія дослідження палеоліту в Україні з зазначенням відомих джерел та основних праць, що використані в даній роботі. У другому та третьому розділі досліджується основні технологічні особливості

та життєзабезпечувальні процеси неандертальців. В останньому розділі йдеться про проблему переходу від середнього до верхнього палеоліту.

В даній праці використано 120 найменувань джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

Україна являє собою унікальний історично-культурний, природо-кліматичний конгломерат подій та явищ тисячолітньої історії. Тут було досліджено безліч унікальних пам'яток палеоліту. Було відкрито безліч стоянок середнього та верхнього палеоліту, проаналізовані звіти польових робіт, щоби сформулювати певні висновки, археологічні закономірності. Дослідники, що там працювали знаходили археологічні цінності і ставали, без перебільшення, досить відомими у світі. Історія археологічних досліджень в Україні вже більше ста років не припиняє своєї діяльності: від перших вчених – Костянтин Сергійович Мережковський, Гліб Анатольович Бонч-Осмоловський, до сучасників – Віктор Петрович Чабай, Олександр Степанович Ситник, Олександр Вікторович Колесник, Вадим Миколайович Степанчук та ін. Знайдення антропологічних решток неандертальців в Киїк-Кобі, Старосіллі, Романково, Кабазі II та ін. завжди викликали небачений резонанс. Не лише дослідникам, але й звичайним людям хотілося побачити та доторкнутися до живої історії, історії формування нас самих.

Пам'ятки середнього палеоліту, в основному другої половини, багаточисленні на території України. В даний час відомо близько 350 середньопалеолітичних стоянок, місцезнаходження з поверхневими зборами та знахідок окремих предметів. Їх наукова цінність далеко не рівнозначна. Знахідки стратифікованих пам'ятників з багатими колекціями кременевих виробів, фауністичними і антропологічними залишками багаточисленні на території Криму. На даний час півострів Крим можна назвати одним з найдослідженішим середньопалеолітичним регіоном України. В той же час багато регіонів країни до сих пір представлені головним чином місцезнаходженнями, які не мають стратиграфічного контексту. Яскравим прикладом може слугувати Надпоріжжя, де давно відомі багаточисленні знахідки середнього палеоліту. Цей регіон, як видно з багатьох ознак, був добре

освоєно в середньопалеолітичний час, однак тут до цих пір невідомі пам'ятки з добре аргументованою хронологічною позицією.

В антропологічному відношенні практично всі відомі кістяні рештки викопних людей України до часу другої половини середнього палеоліту відносяться до *Homo neanderthalensis*. Ці дані знаходяться в повному співвідношенні з фактами, відомими для інших територій Європи.

Більша частина решток неандертальців знайдено в середньопалеолітичних печерах Криму. Деяке число антропологічних знахідок відомо на Середньому Дніпрі, але вони не мають чіткого стратиграфічного та археологічного контексту.

Слід підкреслити, що хронологічно найбільш ранні знахідки викопних людей на Україні антропологічно визначаються як *Homo sapiens neanderthalensis* і виявлені на стоянках, що відносяться до ранніх етапів останнього льодовикового періоду. Рештки більш ранніх форм людини на Україні на сьогодні не відомі, тому їхня видова приналежність лишається найвищою мірою гіпотетичною. На заключних етапах мустьєрського часу на територію України широко проникають *Homo sapiens sapiens*, які, можливо, асимілювали частину аборигенного неандертальського населення.

Треба також розрізняти перехідні періоди між нижнім і середнім та середнім і верхнім палеолітом, з розмитими хронологічними рамками між 450-300 та 50-30 тис. років тому. В рамках середнього палеоліту розрізняють ранній (450/300-130/100) та пізній (130/100-50/30 тис. років назад) етапи.

На численних неандертальських стоянок були виявлені великі колекції кременевих (в меншій мірі з кісток тварин) знарядь праці. Ці знахідки дозволяють нам інтерпретувати та виокремлювати на півострові окремі індустрії.

Найбільше визнання в українському палеолітоведенні отримала класифікація В. М. Гладиліна, основу якої покладено ієрархічний принцип. В літературі неодноразово обговорювалося переваги та недоліки цієї схеми.

Довгий час у вітчизняній літературі не знаходилися альтернативні підходи, між тим в останній час таких схем з'явилося досить багато.

Так, О. В. Колесник розрізняє в середньому палеоліті Донбасу пам'ятники східного мікоку, пластинчастого леваллуа, мустье типового і окрему групу пам'яток деркульського типу. О. С. Ситник виділяє на території Поділля мікокські і леваллуазькі індустрії, а в рамках останніх розрізняє відщепові, пластинчасті і стрельчасті індустрії. Ю. Г. Колосов, В. П. Чабай та В. М. Степанчук розрізняють на території Криму принаймні шість індустрії традицій можуть відрізнитися в середньому палеоліті Криму, чотири найчисленіших з яких відносяться до вюрмського часу. Це аккайська, киїккобінська, старосільська та кабазійська (західнокримська за В. П. Чабаєм) індустрії традиції. Серед кам'яного інвентарю встановлюється наявність специфічних типів знарядь для різних традицій, наприклад незграбний гостроконечник з потоншенням краю черевця протилежного вістря для киїккобінської традиції (киїккобінський трикутник), двосторонній ніж з майданчиком для аккайської. Ареали киїккобінської і старосільської традиції збігаються, відповідно, з ареалами аккайської і кабазійської, але займають значно меншу територію.

Подібність кабазійської і старосільської традицій представляється дуже високим, якщо виключити наявність двосторонніх знарядь в інвентарях останньої традиції. Кримські індустрії раньовюрмського часу з двосторонніми знаряддями, виправдано розглядати як локальний прояв східно-європейського мікоку. За техніко-типологічною обумовленою близькістю мікок вбачається реально існувала, але не усвідомлюване в соціальній практиці, генетична спорідненість.

Крім індустрії в середньому палеоліті Криму виділяють дві основні традиції обробки кременю: кримський мікок (аккайська, киїккобінська, старосільська) та західнокримська мустьєрська традиція (кабазійська).

Якщо хтось і може претендувати на право називатися автохтонним населенням півострова в пост-інтергляціальний час, так це носії кримського мікоксської традиції. Кримський мікок є частиною ареалу східномікоксської індустрії, яка займала значну територію від басейна Дунаю до Волги та від Криму і північного Кавказу до Полісся.

Поява перших пост-інтергляціальних мігрантів на території півострова відбулося, приблизно, близько 50 тис. років тому і пов'язано з західнокримською традицією в кременеобробці, що характеризує левалуазською і пластинчатою технологіями. Можливість «вторгнення» індустрій одностороннього мустье була зумовлена мінами географічного статусу Криму. Цілком ймовірно, до цього часу було остаточно покінчено з наслідками острівного положення нинішнього півострова. Співіснування мікоксської та західнокримської традиції на протязі, як мінімум 20 тис. років не привело до якогось значного взаємозбагаченню.

Для Донбасу реконструюється наступна послідовність культурних явищ: «східний мікок» - від кайдацького до удайського часу; індустрія Курдюмівка - пізньоприлуцько-удайські час; білокузьминівська індустрія – вітачевсько-раннебугського часу.

Уже не викликає сумніву той факт, що у період середнього палеоліту не було плавного розвитку індустрій, де б усі елементи еволюціонували одночасно, поступово вдосконалюючись. Прояви різних змін усередині палеолітичної доби різноманітні і не завжди помітні. Можна вказати на такі форми знарядь та елементи обробки, які майже у незмінному вигляді "пронизують" увесь середній палеоліт (наприклад, окремі форми двобічних виробів чи левалуазькі "вторинні" вістря).

Можна підсумувати з вище сказаного, що індустріяльні традиції є оригінальними явищем середнього палеоліту в усіх аспектах матеріальної та духовної культури. Вони є невід'ємною частиною, як археології України так і всієї Європи. Ці традиції розташовувалися в периферії стику людських

цивілізацій, що не могло не призвести до виникнення унікальних та своєрідних форм культур.

Загалом, основним матеріалом для виробництва знарядь служив кремій. Від невеликих плиток каменю відколювали частини необхідного розміру і форми (відщепи), які піддавали спеціальній обробці - ретуші. Для цього на край заготовки натискали спеціальним кістяним знаряддям – віджимником, відокремлювали лусочки кременю і, таким чином, змінювали форму знаряддя і загострювали його. Найпопулярнішими знаряддями були гостроконечники і скребла. Гостроконечник – знаряддя трикутної форми, у якого загострені дві сторони і вершина між ними, служив, в основному, для розрізання шкур. Скребло також має трикутну форму, із загостреною тільки однією стороною. Скребла скоблили шкури вбитих тварин, видаляючи залишки міздрі, м'яса, жиру. Використовували і знаряддя інших форм – ножі, рубила. З загострених кісток тварин виготовляли проколи, за допомогою яких в шкурах проробляли отвори, коли з них шили одяг. «Нитками» служили, ймовірно, сухожилля тих же тварин.

Відомо також свідчення спеціальних будівельних конструкцій (захисні конструкції, житла) є на численних стоянках.

В цілому, жили неандертальці в умовах, що значно відрізнялися від сучасних. Епоха мустьє за часом практично збігається з періодом різкого охолодження клімату Землі, який отримав назву Валдайського, або вюрмського заледеніння. З півночі присунувся великий льодовик, південна межа якого знаходилася приблизно на широті сучасного Смоленська. Дули з льодовика холодні вітри, які істотно впливали на клімат, флору і фауну континентальної України та Криму. У його степовій частині поширилася трав'яниста тундрова рослинність, в горах вирости соснові і березові ліси. Фауна відрізнялася різноманітністю: на території сучасної України проживали мамонти, шерстисті носороги, печерні леви, печерні і бурі ведмеді, рисі, вовки, лисиці, песці, зубри, гігантські, благородні і північні олені, сайгаки, осли, косулі, зайці.

Оснoву життєзабезпечення в середньому палеоліті або епоху мустьє становили тваринні ресурси. Тварини в цілому менше безпосередньо реагували на зміни палеокліматичну ситуацію, ніж рослини. Разом з тим, палеозоологічні дані демонструють виразні зміни тваринних спільнот у часі. Достатньо чіткі хронологічні рамки існування окремих фауністичних комплексів дозволяють, в загальному виді, реконструювати специфіку оточуючих палеофаун для палеолітичних пам'ятників. Умови консервації яких перешкоджали збереженню кістяних решток.

Забезпечення життєдіяльності древнього населення необхідними ресурсами потрібно відносити, наряду з біологічними, також і мінеральні ресурси у вигляді родовища кам'яної сировини.

Для Криму переважна більшість стоянок розташована в 1,5-4 км від найближчих багатьох виходів високоякісної сировини. Винятком є стоянки кийкобинської традиції, віддалені від великих родовищ якісної сировини на відстань 10-25 км. Слід відзначити суттєву різницю у вихідній сировині для Східного Криму (головним чином плитчасті окремо) і для Південно-Західного Криму (масивніші плитки, грубі за формою окремої сировини)

Всі типи стоянок і таборів в Криму характеризуються короткочасним проживанням. Кількість операцій по обробці туш тварин і обробки кременю на території стоянок і таборів не свідчать про будь-які значні часові витрати. Іншими словами, всі типи поселень свідчать про високу мобільність неандертальців Криму. Скоріше всього, мобільність груп неандертальців, якщо не відповідала, то була близькою мобільності копитних – головного об'єкту мисливства середньопалеолітичного населення.

З моменту появи в Східній Європі носіїв верхньопалеолітичних технологій допустимо припускати існування трьох феноменів, а саме: середньопалеолітичного, верхньопалеолітичного і симбіотичного середньо-верхньопалеолітичного, що виникли в результаті контакту між носіями середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних традицій.

На території України розрізняються три види архаїчних індустрій перехідного періоду. Дві із них (Буран-Кая III, С і Міра) мають, скоріше всього, місцевого походження і ув'язуються з мікоксськими індустріями. Третя (Куличівка III), представляє собою заключний етап еволюції перехідної традиції позаєвропейського походження.

Середній палеоліт в Україні закінчився приблизно 35 тис. років тому з приходом у Європу з Близького Сходу ранніх *Homo sapiens*, або кроманьйонців, котрі володіли характерною для верхнього палеоліту пластинчастою технікою обробки кременю. Однак неандертальці продовжували мешкати в печерах Криму і на початку наступної, пізньопалеолітичної, епохи. Співіснування кроманьйонців, з властивою їм оріньяцькою технікою обробки кременю, з носіями класичного одно- і двобічного мустье та інших неандертальських технологій, простежується в горах Криму аж до 28 тис. років тому, а на думку деяких українських дослідників, навіть пізніше — 20 тис. років тому.

Можна стверджувати, що дослідження неандертальської проблеми та палеоліту України, в цілому, потребує ще вправних аналізів існуючих джерел та відкриття нових пам'яток палеоліту, які приховує дана територія. Нинішні події в нашій державі, що пов'язані з Кримом, з Донбасом нехай і створюють великі проблеми та незручності і все ж віриться у науковий приріст даної теми незважаючи на політичні обставини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аникович М. В. Начальная пора верхнего палеолита Восточной Европы / М. В. Аникович // *Stratum plus. Культурная антропология. Археология.* – Кишинев, 1999. – С. 11–30.
2. Анисюткин Н. К. Археологическое изучение мустьерской стоянки Кетросы / Н. К. Анисюткин // *Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре.* – Москва, 1981. – С. 7-53.
3. Анисюткин Н. К., Выхватинский грот (история исследования, стратиграфия, фауна, каменные индустрии) / Н. К. Анисюткин, Н. А. Кетрару // *Археологический альманах.* – Донецк, 1999. – № 8. – С. 141-153.
4. Анисюткин Н. К. Мустьерская эпоха на Юго-Западе Русской равнины / Н. К. Анисюткин. – Санкт-Петербург: Европейский Дом, 2001. – 310 с.
5. Артюх В. С. Разведки на Шацких озерах / В. С. Артюх, Р. М. Конопля, Л. Г. Мацкевой, Н. Г. Поцилуйко // *Археологические открытия.* – Москва, 1980. – С. 248-249.
6. Атлас палеогеографічних карт Української та Молдавської РСР з елементами літофацій / редактор В. Г. Бондарчук. – К. : Інститут геології, 1960. – 78 с.
7. Бадер О. Н. Волчий Грот, некоторые результаты его изучения / О. Н. Бадер, Н. О. Бадер // *Издательско-производственный комплекс.* – 1979. – С. 15-20.
8. Бадер О. Н. Исследования мустьерской стоянки у Волчьего Грота / О. Н. Бадер // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры.* – 1940. – Вып. 8. – С. 90-96.
9. Бибииков С. Н. К разработке новых теоретических проблем в археологической науке и вопрос о заселении Восточной Европы в палеолите / С. Н. Бибииков // *Первобытная археология.* – Киев, 1989. – С. 20-35.

10. Бибикова В. И. Локальные варианты и группировки позне-палеолитического тернориокомплекса Юго-Восточной Европы / В. И. Бибикова, Н. Г. Белан // Бюллетень Московского общества испытателей природы. – 1979. – Т. 84. – С. 3-14.
11. Богуцький А. Стратиграція пам'яток середнього палеоліту Поділля і Прикарпаття / А. Богуцький, О. Ситник, Р. Дмитрук // Варіабельність середнього палеоліту України. – Киев, 2003. – С. 121-132.
12. Бонч-Осмоловский Г. А. Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма / Г. А. Бонч-Осмоловский. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1940. – Вып. I. – 227 с.
13. Бонч-Осмоловський Г. А. Итоги изучения Крымского палеолита / Г. А. Бонч-Осмоловский // Труды Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. – 1934. – Вып. 6. – С. 114-183.
14. Бонч-Осмоловский Г. А. Палеолитическая стоянка в Крым. Предварительное сообщение / Г. А. Бонч-Осмоловский // Русский антропологический журнал. – 1926. – Т. 14. – Вып. 34. – С. 81-87.
15. Бонч-Осмоловский Г. А. Скелет стопы и голени ископаемого человека из грота Киик-Коба. Палеолит Крыма / Г. А. Бонч-Осмоловский. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. – Вып III. – 353 с.
16. Бонч-Осмоловский Г. А. Шайтан-Коба, крымская стоянка типа Абри-Оди / Г. А. Бонч-Осмоловский // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. – 1930. – № 2. – С. 61-82.
17. Борисковский П. И. Древнепалеолитические местонахождения Среднего Поднестровья / П. И. Борисковский // Советская археология. – Москва, 1949. – Вып. XI. – С. 103-112.
18. Борисковский П. И. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья / П. И. Борисковский, Н. Д. Праслов // Археология СССР. Свод археологических источников. – Москва: Наука, 1964. – 55 с.

19. Вишняцкий Л. Б. "Верхнепалеолитическая революция": география, хронология, причины / Л. Б. Вишняцкий // *Stratum plus*. – 01/2000. – №1. – С. 245-271.
20. Вишняцкий Л. Б. Рубеж среднего и верхнего палеолита на русской равнине (в свете результатов изучения стоянки Шлях в Волгоградской области) / Л. Б. Вишняцкий, П. Е. Нехорошев // *Нижневолжский археологический вестник*. – Волгоград, 2001. – Вып 4. – С. 8-24.
21. Воеводский М. В. Находки раннего палеолита в бассейне р. Десны / М. В. Воеводский // *Советская археология*. – 1950. – С. 217-230.
22. Герасименко Н. П. Палеогеографические этапы плиоцена и плейстоцена Западного Донбасса / Н. П. Герасименко, Г. И. Педанюк. – Москва, 1991. – 732 с.
23. Герасименко Н. П. Природная среда обитания палеолитического человека Западного Крыма и Донбасса в последнем ледниковом периоде / Н. П. Герасименко // *Варіабельність середнього палеоліту України*. – Киев, 2003. – С. 116-123.
24. Гладилин В. Н. Антоновское раннепалеолитическое местонахождение / В. Н. Гладилин // *Материалы по четвертичному периоду Украины*. – Киев, 1969. – С. 290-303.
25. Гладилин В. М. До питань про час і шляхи первісного заселення людиною території України / В. М. Гладилин // *Український історичний журнал*. – 1979. – № 10. – С. 101-109.
26. Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы / В. Н. Гладилин. – Киев: Наукова Думка, 1976. – 230 с.
27. Гладилин В. М. Ранній палеоліт / В. М. Гладилин // *Археологія Української РСР*. – Київ, 1971. – Т. 1. – С. 9-38.
28. Гладилин В. Н. Ранний палеолит / В. Н. Гладилин // *Археология Украинской ССР*. – Киев, 1985. – Т.1. – С. 12-54.

29. Гладылин В. Н. Роль народонаселения в процессе взаимодействия человека и природы в каменном веке / В. Н. Гладылин // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. – Москва, 1974. – С. 71-78.
30. Громов В. И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР / В. И. Громов // Труды Института геологических наук АН СССР. – Москва: АН СССР, 1948. – Вып. 64. – 521 с.
31. Даниленко В. М. Круглик – перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР / В. М. Даниленко // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1949. – Том II. – С. 326-331.
32. Данилова Е. И. Затылочная кость неандертальца из траншеи Заскальная V возле Ак-Кая / Е. И. Данилова // Издательско-производственный комплекс. – Киев, 1979. – С. 76-84.
33. Демиденко Ю. Э. Среднепалеолитические индустрии Восточного Крыма интерпретации их различий / Ю. Э. Демиденко // Археологический альманах. – Донецк, 1996. – №5. – С. 95-100.
34. Ефименко П. П. Находки остатков мустьерского времени на р. Деркуле / П. П. Ефименко // Палеолит СССР. Материалы по истории дородового общества. – Москва-Ленинград, 1935. – С. 13-25.
35. Ефименко П. П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени / П. П. Ефименко. – Л. : Государственное социально-экономическое изд-во, 1938. – 636 с.
36. Забнин С. И. Новооткрытая палеолитическая стоянка в Крыму / С. И. Забнин // Таврическое общество истории, археологии и этнографии. – 1928. – Т. 2(59). – С. 146-157.
37. Ковнурко Г. М. К изучению свойств кремня / Г. М. Ковнурко // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – Москва, 1962. – Вып. 92. – С. 97-99.

38. Ковнурко Г. М. Состав, происхождение и вопросы патинизации конкреций кремня: автореф. дис....канд ист. наук: 19.03.2013 / Г. М. Ковнурко; Ленинград. гос. ун-т им. А. А. Жданова – Ленинград, 1979. – 17 с.
39. Колесник А. В. К определению функциональной variability памятников среднего палеолита Донбасса / А. В. Колесник // Археологический альманах. – Донецк, 1996. – № 5. – С. 49-70.
40. Колесник А. В. Среднепалеолитическое местонахождение Черкасское в Донбассе. Комплекс D-1A / А. В. Колесник, А. П. Весельский // Археологический альманах. – 2003. – № 3. – С. 187-198.
41. Колесник А. В. Средний палеолит Донбасса / А. В. Колесник. – Донецк: Лебедь, 2003. – 294 с.
42. Колосов Ю. Г. Аккайская мустьерская культура / Ю. Г. Колосов. – Киев: Наукова думка, 1986. – 223 с.
43. Колосов Ю. Г. Алешин Грот – новая мустьерская стоянка в Крыму (предварительное сообщение) / Ю. Г. Колосов // Археологический альманах. – Донецк, 1995. – № 4. – С. 75-80.
44. Колосов Ю. Г. Багатошарова муст'єрська стоянка Заскельне V в Криму / Ю. Г. Колосов // Археологія. – 1971. – № 3. – С. 50-58.
45. Колосов Ю. Г. Белая Скала / Ю. Г. Колосов. – Симферополь: Таврия, 1977. – 93 с.
46. Колосов Ю. Г. Вивчення кам'яного віку на Україні (деякі підсумки та завдання) / Ю. Г. Колосов, Д. Я. Телегін // Археологія. – Київ, 1978. – Вип. 26. – С. 20–34.
47. Колосов Ю. Г. Мустьерская стоянка им. Г. А. Бонч-Осмоловского / Ю. Г. Колосов, В. Н. Степанчук, В. П. Чабай // Российская археология. – 1993. – № 3. – С. 119-129.
48. Колосов Ю. Г. Мустьерские стоянки района Белогорска / Ю. Г. Колосов. – Киев: Наукова Думка, 1983. – 206 с.

49. Колосов Ю. Г. Новый тип среднѳпалеолитической индустрии у Схѳдному Крыму / Ю. Г. Колосов, В. М. Степанчук // Записки наукового товариства ім Т. Шевченка. – Львѳв, 1998. – Т. ССХХХV. Праці Археол. комісії. – С. 39-41.
50. Колосов Ю. Г. Новѳ мусть'єрські стоянки Пѳвденно-Захѳдного Крыму / Ю. Г. Колосов, В. М. Степанчук, В. П. Чабай // Археологія. – № 64. – 1988. – С. 34-45.
51. Колосов Ю. Г. Палеоантропологические находки у скалы Ак-Кая / Ю. Г. Колосов // Вопросы антропологии. – 1973. – №44. – С. 162-166.
52. Колосов Ю. Г. Пам'ятки з двобічними знаряддями в середньому палеоліті Крыму: огляд та інтерпретація даних / Ю. Г. Колосов, В. М. Степанчук // Археологія. – 10/1998. – №4. – С. 9-18.
53. Колосов Ю. Г. Ранний палеолит Крыма / Ю. Г. Колосов, В. Н. Степанчук, В. П. Чабай. – Киев: Наукова Думка, 1993. – 221 с.
54. Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба – мустьєрська стоянка Крыму / Ю. Г. Колосов. – Киев: Наукова думка, 1972. – 160 с.
55. Крайнов Д. А. Новые мустьєрские стоянки Крыма и Кавказа / Д. А. Крайнов // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. – 1947. – №9. – С. 23-25.
56. Кулаковская Л. В. Микокские ножи: определение и классификация / Л. В. Кулаковская, Я. Козловский, К. Собчик // Археологический альманах. – 1994. – № 3. – С. 59-71.
57. Кулаковская Л. В. Палеолитические местонахождения в районе Королево / Л. В. Кулаковская // Археологический альманах. – 1999. – № 8. – С. 153-158.
58. Кухарчук Ю. В. Ранний палеолит Украинского Полесья: автореф. дис....канд ист. наук: 07.00.06 / Ю. В. Кухарчук; Киев. гос ун-т им. Т. Г. Шевченка – Киев, 1993. – 20 с.
59. Люктишев С. Н. Мастерская крупных кварцитовых орудий на р. Деркул / С. Н. Люктишев // Советская археология. – 1940. – Вып. V. – С. 293-297.

60. Маринич А. М. Природа УССР. Ландшафты и физико-географическое районирование / А. М. Маринич, В. М. Пащенко, П. Г. Шищенко. – Киев: Наукова думка, 1985. – 224 с.
61. Матюхин А. Е. О ранней поре и генезисе позднего палеолита бассейна Нижнего Дона / А. Е. Матюхин // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 81-101.
62. Матюхин А. Е. Орудия раннего палеолита / А. Е. Матюхин // Технология производства в эпоху палеолита. – Ленинград, 1983. – С. 137-187.
63. Мережковский К. С. Отчет об антропологической поездке в Крым / К. С. Мережковский // Известия Русского географического общества. – 1887. – Т. 17. – С. 104-115.
64. Мережковский К. С. Отчет о предварительном исследовании каменного века в Крыму / К. С. Мережковский // Известия Русского географического общества. – 1881. – Т. 16. – С. 106-146.
65. Месяц В. А. Находки древнепалеолитических орудий в районе Житомира / В. А. Месяц // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1962. – Вып. 92. – С. 54-55.
66. Нехорошев П. Е. Технологический метод изучения первичного камня среднего палеолита / П. Е. Нехорошев. – Санкт-Петербург: Академпринт, 1999. – 170 с.
67. Петрунь В. Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури / В. Ф. Петрунь // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ, 2004. – Т. 1. – С. 199-216.
68. Петрунь В. Ф. Леваллуазские материковые обсидиановых орудий Закарпатья и проблема сырья / В. Ф. Петрунь // Материалы XII конф. Института археологии АН УССР. – Киев, 1972. – С. 83-57.
69. Петрунь В. Ф. О внепещерных мустьерских памятниках Крымского полуострова / В. Ф. Петрунь // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1972. – № 185. – С. 86-92.

70. Петрунь В. Ф. О геологической позиции и обработанном кремне мезолитической стоянки Белолесье / В. Ф. Петрунь // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1971. – Вып. 7. – С. 110-117.
71. Писларий И. А. Каневское местонахождение: новый памятник восточно-европейского микока на Среднем Днепре / И. А. Писларий, В. Н. Степанчук, А. Л. Демартино // Археологический альманах. – Донецк, 1999. – № 8. – С. 129-140.
72. Плисецкий Н. С. О так называемых неандертальских погребениях / Н. С. Плисецкий // Советская этнография. – 1952. – № 2. – С. 151–156.
73. Полканов Ю. А. Минералы Крыма / Ю. А. Полканов. – Симферополь: Таврия, 1989. – 158 с.
74. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини / Ю. Полянський // Записки наукового товариства Шевченка. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 1-36.
75. Праслов Н. Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона / Н. Д. Праслов. – Ленинград: Наука, 1968. – 156 с.
76. Пясецкий В. К. Верхний культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов / В. К. Пясецкий // Советская археология. – 1991. – № 2. – С. 131-147.
77. Пясецкий В. К. Мустьерский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита / В. К. Пясецкий // Российская археология. – 1992. – № 3. – С. 113-126.
78. Сеницын А. А. Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы / А. А. Сеницын, Н. Д. Праслов. – Санкт-Петербург, 1997. – 141 с.
79. Ситник О. С. Палеоліт Поділля: Великий Глибочок I / О. С. Ситник. – Львів: Українські технології, 1998. – 143 с.
80. Ситник О. С. Середній палеоліт Поділля / О. С. Ситник. – Львів: Інститут українознавства ім І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 372 с.

81. Смирнов Ю. А. Мустьерские погребения Евразии. Возникновение погребальной практики и основы тафологии / Ю. А. Смирнов. – Москва, 1991. – 341 с.
82. Смирнов С. В. Мустьерская стоянка Рихта / С. В. Смирнов // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1979. – Вып. 157. – С. 9-14.
83. Степанчук В. М. Генезис та еволюція кримського палеоліту / В. М. Степанчук // Археологія. – 07/1996. – № 3. – С. 20-29.
84. Степанчук В. М. Неандертальці та крем'яна сировина: деякі аспекти вивчення взаємодії первісного суспільства і довкілля (На прикладі даних з палеоліту Криму) / В. М. Степанчук // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 2002. – Том. CCXLIV. – С. 7-25.
85. Степанчук В. Н. Киик-кобинская мустьерская культура: автореф. дис.... кан. ист. Наук: 07.00.06 / Вадим Николаевич Степанчук; Киев. гос. ун-тим. Т. Г. Шевченко – Санкт-Петербург, 1991. – 18 с.
86. Степанчук В. Н. Критерии подбора инструментов расщепления и ретуширования в мустье Крыма / В. Н. Степанчук // Каменный век на территории Украины. – Киев, 1990. – С. 112-118.
87. Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины / В. Н. Степанчук. – Черновцы: Зелена Буковина, 2006. – 467 с.
88. Степанчук В. Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники / В. Н. Степанчук – Киев.: Стилус, 2002. – 216 с.
89. Степанчук В. Н. Средний палеолит Крыма. Индустриальные традиции вюрмского времени: многообразие проявлений, возможные причины variability / В. Н. Степанчук // Vita Antiqua – Киев, 1999. – С. 17-28.
90. Степанчук В. Н. Хозяйственно-культурные различия в среднем палеолите Крыма / В. Н. Степанчук // Археологический альманах. – Донецк, 1996 – № 5. – С. 101-108.

91. Тесля Т. Т. Доповіді про розкопки стоянки Кодак / Т. Т. Тесля // наукові записки інституту історії матеріальної культури АН УСРР/УРСР. – 1935. – Кн. 5-6.
92. Усик В. І. Верхній палеоліт Закарпаття / В. І. Усик, Л. В. Кулаковська, К. Монігал, Н. П. Герасименко, Ж. М. Матвіїшина, О. М. Кононенко, М. М. Ковелюх // Кам'яна доба України. – 2004. – Вип. 5. – С. 99-111.
93. Формозов А. А. Исследования по каменному веку Крыма в 1956 г. / А. А. Формозов // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1959. – Вып. 73. – С. 39-47.
94. Формозов А. А. Мустьерская стоянка Кабази в Крыму / А. А. Формозов // Советская археология. – № XXIX-XXX. – 1959. – С. 143-158.
95. Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите / А. А. Формозов // Материалы и исследования по археологии СССР – № 71. – 1958. – 123 с.
96. Цвейбель Д. С. Стоянка с «зубчатым мустье» у с. Белокузьминовка на Донеччине / Д. С. Цвейбель // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Киев, 1971. – С. 51-76.
97. Чабай В. П. Аккайцы в западном Крыму: Кабази-II, культурный слой III / В. П. Чабай // Археологический альманах. – Донецк, 1999. – № 8. – С. 51-76.
98. Чабай В. П. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) / В. П. Чабай, Э. Э. Маркс, М. Отт // Археологія. – Київ, 1998. – №4. – С. 19-47.
99. Чабай В. П. Классификация мустьерских индустрии Юго-Западного Крыма / В. П. Чабай // Каменный век на территории Украины. – 1990. – С. 54-63.
100. Чабай В. П. Крым в контексте вариабельности среднего палеолита Восточной Европы / В. П. Чабай // Вариабельність середнього палеоліту України. – Київ, 2003. – С. 78-105.

101. Чабай В. П. Особенности перехода от среднего палеолита к позднему палеолиту в Крыму / В. П. Чабай // Время последних неандертальцев. *Stratum plus*. – 2000. – №1. – С. 54-83.
102. Чабай В. П. Палеолит Крыма: Методы исследований и концептуальные подходы / В. П. Чабай, Ю. Э. Демиденко, А. И. Евтушенко. – Симферополь-Киев, 2000. – 104 с.
103. Чабай В. П. Ранний палеолит Юго-Западного Крыма: автореф. дис.... канд. ист. наук: 07.00.06 / Викто Петрович Чабай; Киев. нац. ун-т. им. Т. Шевченка – Киев, 1992. – 23 с.
104. Чабай В. П. Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст: Монография / В. П. Чабай. – Киев: Шлях, 2004. – 324 с.
105. Чабай В. П. Финал среднего палеолита и ранняя пора позднего палеолита в Крыму / В. П. Чабай // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 73-74.
106. Черкасов А. В. Антропологические останки палеолита в Крыму: к истории и историографии изучения / А. В. Черкасов // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – № 384. – С. 136-142.
107. Черныш А. П. К вопросу о мустьерских жилищах / А. П. Черныш // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 3-10.
108. Черныш А. П. Краткое сообщение о разведках 1948 г. На Днестре / А. П. Черныш // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. – 1950. – № 15. – С. 94-96.
109. Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья / А. П. Черныш. – Москва: Наука, 1965. – 137 с.
110. Шевченко Т. О. Зубчасте мустье України: історіографічний аспект / Т. О. Шевченко // Магістеріум. Археологічні студії. – 2015. – Вип. 60. – С. 23-32.

111. Щепинский А. А. К вопросу об ашеле в Крыму / А. А. Щепинский // Исследование палеолита в Крыму. – Киев., 1979. – С. 85-106.
112. Щепинский А. А. Новые сборы на палеолитических стоянках в окрестностях Симферополя / А. А. Щепинский // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1954. -- Вып. 54. – С. 71-75.
113. Эрнст Н. Л. Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча в Крыму / Н. Л. Эрнст // Труды II Междунар. конф. Междунар. ассоц. по изучению четвертичного периода. – 1934. – Вып. 6. – С. 184-206.
114. Якимов В. П. К проблеме крымских неандертальцев / В. П. Якимов, В. М. Харитонов // Исследование палеолита в Крыму. – Киев, 1979. – С. 56-66.
115. Яневич А. А. Буран-Кая 3 в комплексі пізнього палеоліту Криму / А. А. Яневич // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. – 1999. – № 1. – С. 132-140.
116. Burke A. Kabazi V: Faunal exploitation at a Middle Paleolithic Rockshelter in Western Crimea / A. Burke // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea – Etudes et Recherches Archeologiques de L'Universite de Liege 87. – 1999. – Vol. 2. – P. 29-39.
117. Chabai V. Kabazi-II: The Western Crimean Mousterian Assemblages of Unit II, Levels II/7-II/8C / V. Chabai // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea. – Etudes et Recherches Archeologiques de L'Universite de Liege 84. – 1998. – Vol. 1. – P. 201-252.
118. Chabai V. Views of the Crimean Middle Paleolithic: Past and Present / V. Chabai, A. E. Marks, A. Yevtushenko // European Prehistory. – 1995. – Vol. 7. – P. 59-80.
119. Stepanchuk V. N. Kiik-Koba lower layer type industries in the Crimea / V. N. Stepanchuk // Prhistoire Europeenne. – 1994 – Vol. 6. – P. 157-173.
120. Stepanchuk V. P. Prolom II a Middle Palaeolithic Cave Site in the Eastern Crimea with Non-Utilitarian Bone Artefacts / V. P. Stepanchuk // PPS 59. – 1993. – P. 17-37.